

שקיעות מי יבין...

בעז אופן

חישוב זמני השקיעה, צאת הכוכבים והשעות הזמניות, הוא נושא רחב ומקיף. במאמר זה ננסה להתמקד רק בהתאמת השיטות זו לזו, שלא תסתורנה אחת את חברתה, וכן לבדוק את התאמת השיטות למציאות, ולאופק ארץ-ישראל.

פתיחה

שתי שיטות מקובלות היום לחישוב השעות הזמניות¹ לעניין מצוות התלויות בזמן, כגון: סוף זמן קריאת שמע ותפילה, אכילת חמץ וכו' – דעת המגן אברהם, ודעת הגר"א ובעל-התניא. לאמיתו של דבר מחלוקת זו קדומה יותר ונחלקך בה התרומת הדשן² והלבוש³.

שתי שיטות אלו חלוקות ביניהן מאימתי ועד מתי מתחילים למנות את השעות הזמניות, האם מעלות השחר עד צאת הכוכבים, כשיטת בעל תרומת הדשן והמגן אברהם⁴, או מזריחת השמש עד שקיעתה, כשיטת הלבוש, הגר"א⁵, ובעל התניא⁶.

1. קיימת שיטה האומרת שסתם שעות זמניות הנזכרות בש"ס הגן שעות שוות (בנות 60 דקות) ולא שעות זמניות. הסברא העומדת מאחורי שיטה זו היא, שמצוות שזמנן תלוי בדרכי הטבע, כגון: משך זמן מליחת בשר, לאשלושייקבעו לפי השעות הזמניות המשתנות מעונה לעונה. והיו אחרונים שכתבו שה"ה לסוף זמן ק"ש, לפי שזמנה תלוי בזמן קימתם של בני מלכים שהוא דבר טבעי (עיין שו"ת משכנות יעקב ח"א סי' עט). וצ"ע מאימתי מונים שעות אלו. אך הפוסקים לא קבלו את דבריהם, עיין שו"ת אגרות משה או"ח ח"ב סי' כ.

2. שו"ת תרומת הדשן סי' א, וכן כתב הב"ח או"ח תלא, ואליה רבה או"ח סי' רסו.

3. או"ח סי' רלג

4. או"ח נח"ס"ק א

5. באור הגר"א או"ח תנט

6. בפסקי הסידור, סוף הל' תפילין

בחלק מן המקומות נהגו כשיטת הלבוש בין לקולא ובין לחומרא, וכן כתב בערוך השולחן: "וכן אנו תופסים עיקר לדינא, וכן נדפס בלוחות לפי חשבון הנץ החמה"⁷. ובאגרות משה כתב: "וכן מנהג הישיבות היה עד שלוש שעות מהנץ החמה"⁸.

במקומות אחרים נהגו להכריע כדברי המגן אברהם, וכ"כ הבן איש חי: "המנהג פה עירנו בגדד יע"א לחשוב בכל זה מעמוד השחר"⁹. אמנם נראה שרק לעניין סוף זמן ק"ש ותפילה ואכילת חמץ, בהם שיעור זה הוא לחומרא, נהגו כן. וכן הם דברי המשנה ברורה¹⁰, שלכתחילה טוב להחמיר כדעת המגן אברהם.

הכרעה שונה נמצאת בספר מנחת כהן¹¹ דבדאורייתא יש להחמיר כדעת המג"א, אך בדרכי יש לנהוג כדעת הלבוש – ואפילו לקולא.

יסודות המחלוקת – כיצד לחשב את השעות הזמניות

כדי להכריע במחלוקת זו יש לרדת לשורשי המחלוקת. יסוד מחלוקתם נובע לכאורה מן השאלה העקרונית – האם המושג "שעות זמניות" הינו מושג הלכתי, היינו מושג שהתורה או חז"ל יצרו לצורך הוראת ההלכה, ואם-כן יש לחשב את י"ב השעות הזמניות המרכיבות את היום, מתחילת היום ההלכתי עד סופו. ומכיוון שהיום ההלכתי מדאורייתא, קודם שהגבילו חז"ל את הגבלתם, הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים, א"כ השעה הזמנית נקבעת על-פי חלוקת פרק זמן זה ל"ב חלקים.

כן נראה מדברי המגן אברהם¹² שכתב, שלעניין סוף זמן ק"ש גם הלבוש מודה שמונים מעלות השחר, כיוון שזמנה מתחיל קודם הנץ. ומוכח מכאן, שלדעתו הזמן ההלכתי משפיע ישירות על חישוב השעות הזמניות¹³.

ואילו הלבוש סובר, שחז"ל בקביעתם את הזמנים (שכן בתורה לא נזכר בשום מקום שעה מסוימת, אלא "חצות", "אשמורת", "בין הערביים וכד'), השתמשו בשעות שהיו כבר קבועות וידועות אצל חכמי התכונה, שדרכם היה לחשב את

7. או"ח נד יח

8. או"ח סי' כד

9. שו"ת רב פעלים ח"ב סי' ב

10. סי' תמג ס"ק ח

11. לר' אברהם הכהן פינמינטיל מאמסטרדם, מאמר ב פרק ט

12. או"ח נח ס"ק א

13. קצת צ"ע, שלכאורה היה צריך למנות את השעות הזמניות משעה שיכיר בין תכלת ללבן, שהוא מאוחר לעלות השחר.

היום מזריחת השמש עד שקיעתה¹⁴. ובתקופת ניסן ותשרי, בזמן השוויון בין היום ללילה, שוות גם השעות הזמניות של היום לשעות הזמניות של הלילה, וכל אחת מהן אורכה כ-60 דקות שלנו, המחושבות ע"פ שעה של 1/24 מהיממה.

התאמת דעת המגן אברהם למציאות

לומר שחז"ל יצרו את המושג שעות זמניות הוא דבר קצת מוקשה, שכן לא מצאנו את המושג "שעות זמניות" בכל הגמרא כולה, ואדרבה, מצאנו שחז"ל השתמשו במושג השעות גם לגבי הלכות עדות, בדברים שאינם הלכתיים, כגון חקירת העדים "באיזו שעה"¹⁵, ואם חז"ל יצרו חלוקה שלא הייתה קיימת עד לזמנם היה צריך לכתוב זאת בפירוש! ונצטרך לומר, שמושג זה התפשט בהמון עד כדי כך שהם התחילו להשתמש בו גם לצרכים שאינם הלכתיים, ולא היה צורך להזכירו בתלמוד.

ולכאורה היה אפשר גם לומר, שיסוד שיטת מנייה זו אינו מהמנייה ההלכתית אלא ממנהג העולם, כפי שמבואר בפסחים¹⁶, שבני אדם מהלכים ביום ארבעים מיל ודרכם להקדים ללכת לפני הזריחה – מעלות השחר, ולאחר אחרי השקיעה – עד צאת הכוכבים. ולפי זה ניתן לומר, שחלוקת השעות נעשתה ע"פ שעות הערנות או שעות העבודה היומיות, וזהו מושג עממי, ולא הלכתי או אסטרנומי.

אלא שקשה לומר שתהיה מניית שעות עממית מדויקת במשך כל שעות היום, שכן לא לכל אחד היה שיעון כבימינו, וע"פ ראיית השמש קשה להבחין בין השעה השלישית לרביעית (נפק"מ לק"ש), וכפי שמוכח מהגמ' בסנהדרין¹⁷ לגבי עדות, שאנשים יכולים לטעות בשעתיים, ורק בשעות הסמוכות לחצות אינם טועים ביותר משעה.

יחס השעות האסטרנומיות לזמני התורה

מבלי להיכנס לראיות השונות מן הגמרא, נראה שעיקר ההכרח שהביא למנות את השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, הוא הכרח מסברא – שאין לחז"ל לקבוע גדרי שעות הלכתיים ע"פ שעות אסטרנומיות "מקריות", שאינן נובעות מחלוקת פרקי זמן הלכתיים. (שעות השקיעה והזריחה אינן פרקי זמן הלכתיים מדאורייתא, שכן הם נקבעו כסייגים מדרבנן, כדי שלא להיכנס לספק

14. לפי דבריו יוצא, שהשעות הזמניות אינן נמדדות לפי הנץ והשקיעה הנראים, אלא לפי הנץ והשקיעה האסטרנומיים, דהיינו מזריחת מרכז עיגול השמש עד שקיעתו, וללא הסטייה הנגרמת ע"י שבירת קרני האור כשהשמש נמצא בקו האופק ("רפרקציה"), בגלל עובייה של האטמוספירה בזווית זו.

15. סנהדרין פ"ה מ"א

16. דף ל ע"א

17. סנהדרין שם, ובגמרא דף מ

יום ספק לילה, ומדאורייתא – "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד"¹⁸, וערב ובוקר נקבעים ע"פ חושך ואור. וכן מוכח מהגמרא בתחילת ברכות הלומדת זאת מהפסוקים: "ואנחנו עושים במלאכה... מעלות השחר עד צאת הכוכבים והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה"¹⁹.

ולשיטת הלבוש צריך לומר, שבאמת חוץ מ'בין הערביים', שנקבע לפי מצב השמש בשמים, וא"כ הוא מושפע מיחסי הזמן בין הזריחה לשקיעה, שאר השעות הזמניות, אע"פ שחז"ל השתמשו בהן לקביעה הלכתית – אינן שעות הלכתיות, כיוון שהשעה המוזכרת בכל מקום בגמרא אינה סיבה לקביעת הדין, אלא סימן לדבר אחר הקורה באותה שעה. למשל: סוף זמן ק"ש נקבע ע"פ התורה כסוף זמן קימה – "בשכבך ובקומך", וחז"ל, ברצותם לקבוע שעה מוחלטת וברורה לזמן זה, קבעו שזמן זה הוא בשלוש שעות – "שכן דרך מלכים לעמוד בשלוש שעות"²⁰. וא"כ חז"ל בקובעם את זמן הקימה של המלכים, בוודאי עיגלו את השעה אל השעה האסטרונומית שהייתה קבועה כבר. (בלאו הכי נראה שבכל הקביעות הללו של חז"ל הם עיגלו את הממוצע, שכן ברור שהמלכים אינם מקפידים לקום דווקא בשלוש שעות, אלא חלקם קמים קצת לפני וחלקם קצת אחרי, וזהו הממוצע).

כן נראה גם לגבי קביעת סוף זמן תפילה בסוף ד' שעות, שנלמדת בגמרא²¹ מהמילה "בבוקר" שנאמרה לגבי התמיד, שלדעת ר' יהודה משמעותה עד ד' שעות, ומהגמרא שם נראה שהבין זאת מכך שמשעה זאת מתחיל היום להתחמם וא"כ מכאן והלאה אין זה יותר בוקר, ולרבנן עד חצות נקרא בוקר. וא"כ שוב אנו רואים, שהתורה התכוונה שהאדם יקבע ע"פ מצב השמש והחום עד מתי נמשך זמן הבוקר, וחז"ל הם שקבעו כקביעה מוחלטת שזמן זה הוא עד ד' שעות. וא"כ ייתכן שגם כאן חז"ל עיגלו במקצת את השעה כדי שתתאים לשעה האסטרונומית.

קביעה זו, על-אף שהיא נראית מחודשת, מוכרחים אנו בלאו הכי לומר אותה בהרבה מקומות. דוגמה בולטת לכך היא שיעור המקווה. שיעור ארבעים הסאה של המקווה נקבע בהלכה למשה מסיני ע"פ מידת הגובה הממוצע של האדם – ג' אמות, ורוחבו – אמה, וא"כ אמה על אמה ברום שלוש אמות זהו שיעור המקווה – ארבעים סאה. ההיגיון אומר, שהשיעור שנאמר כהלכה למשה מסיני אינו הארבעים סאה, אלא או שיעור נפח אדם באופן כללי, או השיעור במדויק – אמה על אמה ברום ג' אמות; שכן המידה סאה הינה מידה מאוחרת יותר²², וסביר

18. בראשית א ה

19. נחמיה ד טו

20. ברכות ט ע"ב

21. ברכות כז ע"א

22. מקורה של מידה זו במידות הפרסיות, ומסתבר שכזמן מתן תורה, אילו הייתה ניתנת מידת נפח, הייתה ניתנת במידות מצריות.

להניח שדורות עברה הלכה זו במושגים המובנים לכל, ולא כנבואה, שבעוד כמה שנים תהיה מידה שיקראו לה סאה. וא"כ הקביעה ששיעור המקווה הוא ארבעים סאה, בוודאי נעשתה בזמן מאוחר יותר ע"י חז"ל, אשר רצו לקבוע את השיעור בדבר שקל למדוד אותו כלי חישובים מסובכים.

ואע"פ שחז"ל עשו העתקה מדויקת של השיעור שנאמר בהלכה למשה מסיני, עדיין לקביעה זו ישנה משמעות הלכתית חשובה, שכן ידוע שגובה האנשים משתנה מדור לדור (ובימינו הוא גבוה מהדורות הקודמים). וא"כ אף אם יהיה גובה האנשים הממוצע למעלה מג' אמות, ורוחבם הממוצע למעלה מאמה, מותר יהיה לטבול במקווה של ארבעים סאה – ובלבד שכל גופו של אותו אדם יכוסה במים. שכן לחז"ל ישנה סמכות לשער ולדייק בשיעורי תורה – כפי שעשו בקביעתם את סוף זמן קריאת שמע לג' שעות – כשם שיש בסמכותם לדרוש דרשות.

לפי הנחה זו, אף אם זמן הקימה של המלכים השתנה, והוא בימינו אחר ג' שעות, כפי שאנו רואים שאנשים שאינם עובדים נוהגים לקום מאוחר יותר – וזאת בגלל השינוי בהרגלי החיים, שנוצר בעקבות ההתפתחות הטכנולוגית ששחררה את האדם מהתלות בשעות האור – ייתכן שגם בימינו, כל עוד לא עמד בית-דין הגדול בחכמה ובמניין ושינה את הכלל הזה, יישאר זמן התפילה המקסימלי לג' שעות. שכן לחז"ל יש כוח, לא רק לפרש את התורה, אלא אף להחיל את דבריה על-פי פרשנותם.

שעוני השמש – לפי השימות השונות

כפי שראינו, ההכרח לומר שהשעות הזמניות נקבעו מעלות השחר עד צאת הכוכבים, נבע מכורח "הלכתי". לעומת זאת, ההכרח שהביא לומר שהשעות הזמניות נקבעו ע"פ הזמן שבין הזריחה לשקיעה – הינו הכרח "מציאותי", שכן בשום מקום לא נזכר בגמרא המושג "שעה זמנית", וא"כ דוחק לומר שחז"ל הם שיצרו אותו. ועוד, שהרי ישנם ממצאים ארכיאולוגיים של שעוני שמש מתקופת בית שני גם במקומות שבהם לא היו יהודים, ודוחק לומר שמושגים אלו בשורשם היו מושגים הלכתיים! ועוד, שהרי שעונים אלה מחלקים את שעות היום ל – 12 שעות, ואילו השעות היו נמדדות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, א"כ השעה הראשונה והאחרונה לא הייתה צריכה להיקבע בשעון, שכן בשעות אלו אין השמש זורחת!²³

23. בפרט לפי מה שיתבאר להלן, שצה"כ – הכוונה לדעת ר"ת, הסובר שזמן זה הוא מהלך ד' מיל מהשקיעה (כ' 72 דקות).

התאמת מחלוקת הגאונים ור"ת למחלוקת הלבוש ותרומת הדשן

קביעת השעות הזמניות מעלות השחר, שהוא כשעה וחומש לפני הזריחה, מחייבת לקבוע את צאת הכוכבים כשעה וחומש אחר השקיעה. שכן אם לא נאמר כן, שעת החצות, שהיא סוף השעה השישית, לא תחול בשעה שהשמש נמצאת במרכז השמים, ודבר זה הינו בלתי אפשרי! וכן גם מוכח בגמרא האומרת ש"שית – יומא בי קרנתא קא"י²⁴.

לפי זה צריך לומר, שהסוברים כשיטת תרומת הדשן והמגן אברהם מוכרחים לסבור כרבנו תם וכרמב"ן וכראשונים הסוברים שישנן שתי שקיעות, והלילה ההלכתי מתחיל מסוף השקיעה השנייה שהיא צאת הכוכבים, שהם כ-72 דקות לאחר השקיעה הראשונה (לדעתם השקיעה הראשונה היא ברגע שכדור השמש שוקע מתחת לקו האופק, והשנייה בסוף הדמדומים).

ואם-כן שוב דוחקת אותנו המציאות, שכן האופק של ארץ ישראל אינו תואם את שיטת ר"ת, כפי שהאריכו להוכיח הגר"א ובעל-התניא, שכן בארץ ישראל הכוכבים נראים כבר כ-20 דקות אחר השקיעה, וגם השיעור המוזכר בגמרא – "הכסיף העליון והשווה לתחתון"²⁵ אינו מתאים לשיטת ר"ת – אלא באירופה, שם מתארכים הדמדומים.

סוף זמן מנחה

במשנה²⁶ נחלקו ר' יהודה וחכמים לגבי סוף זמן תפילת מנחה, לדעת רבנן זמנה עד הערב ולדעת ר' יהודה זמנה עד פלג המנחה.

את מושג "פלג המנחה" מבארת הגמרא שם²⁷ כפלג מנחה קטנה, היינו חצי הזמן מתחילת זמן מנחה קטנה (שעה תשיעית ומחצה) עד סוף שעה שתיים-עשרה, דהיינו: רבע שעה לפני השעה האחת-עשרה הזמנית.

אמנם במושג "עד הערב" שאמרו רבנן, נחלקו הראשונים. דעת רש"י²⁸, הרמב"ן²⁹ והרשב"א³⁰ – ש"הערב" – הכוונה לצאת הכוכבים. לעומת זאת דעת הגאונים³¹ והרמב"ם³² ש"הערב" – הכוונה לשקיעת החמה.

24. פסחים יב ע"ב

25. שבת לד ע"ב

26. ברכות פ"ד מ"א

27. כז ע"א

28. ברכות כז ע"א ד"ה עד הערב

29. תורת האדם, שער אבלות ישנה

30. ברכות ב ע"א

31. רבנו חננאל – הובא בהגהות מיימוניות הלכות תפילה פ"ג ס"ק ג; רב סעדיה גאון כסידורו

עמ' כו; רב האי גאון – הובא במרדכי ברכות פ"ד אות כ

מדברי הגמרא בברכות³³ עולה, שהמושג "עד הערב" עליו דברו רבנן, תואם את סוף השעה השתי-עשרה הזמנית. שכן הגמרא מתלבטת שם האם כוונת ר' יהודה לתחילת פלג המנחה (תשע וחצי שעות זמניות) או לסוף פלג המנחה (סוף 12 שעות זמניות), ומסיקה הגמרא, שוודאי כוונת ר' יהודה ל"עד, ולא עד בכלל", דאם לא כן ר' יהודה היינו רבנן. ואילו לא היה "עד הערב" של רבנן, תואם את סוף השעות הזמניות, תמיד יישאר הפרש זמן בין ר' יהודה לרבנן, אפילו אם היינו אומרים שכוונת ר' יהודה ל"עד, ועד בכלל"!

התאמת המחלוקת לגבי סוף זמן מנחה לחישוב השעות הזמניות

לפי מה שבארנו לעיל, שצאת הכוכבים המהווה סוף היום לעניין חישוב השעות הזמניות, הינו צאת הכוכבים לפי שיטת ר"ת, שהוא מהלך ד' מיל אחר השקיעה, נמצאנו למדים שהמחלוקת בין הגאונים לר"ת, ובין הלבוש לתרומת הדשן, תלויות זו בזו. הסוברים כגאונים, שצאת הכוכבים הינו כדי הילוך $\frac{3}{4}$ מיל אחר השקיעה, אינם יכולים למנות את השעות הזמניות כפי שיטת תרומת הדשן והמגן אברהם, שכן לשיטתם (של תרומת הדשן והמגן אברהם) סוף זמן מנחה אליבא דרבנן – בצאת הכוכבים המאוחר כדי הילוך ד' מיל מהשקיעה, שהוא סוף שעה 12 הזמנית.

ואכן באמת אנו מוצאים, שאותם גאונים הפוסקים שסוף זמן מנחה לרבנן – בשקיעה, הם הם אותם הסוברים שצאת הכוכבים הינו $\frac{3}{4}$ מיל אחר השקיעה³⁴.

וצ"ע האם לדעת הלבוש אפשר לומר שסוף זמן מנחה בשקיעת החמה, ואף-על-פי-כן היום ההלכתי נמשך עד החשיכה המוחלטת, שהיא כדי הילוך ד' מיל אחר שקיעת החמה. אך כיוון שדוחק לומר כן (שכן דוחק לומר, שהמושג "פלג המנחה", שהינו מושג הלכתי, ייקבע לפי סוף השעות האסטרונומיות – אע"פ שגם לאחר מכן ממשיך היום!), ואין צורך להידחק סתם, בזמן שכל הראשונים הסוברים שסוף זמן מנחה בשקיעה, סוברים גם-כן כשיטת הגאונים לעניין בין השמשות³⁵.

32. תפילה פ"ג ה"ד – "ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה".

33. שם

34. עיין שו"ת מהר"ם אלשקר סי' צו, שהביא את תשובת רב שרירא גאון ורב האי גאון, וכן דייק המהרלב"ח (קידוש החודש פ"ב ה"ט) בדברי הרמב"ם (שבת פ"ה ה"ד) – "משמשקע החמה עד שיראו שלושה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום", משמע שבין השמשות מתחיל סמוך לשקיעת החמה. וממילא, כיוון שצאת הכוכבים אינו מופלג מסוף בין השמשות יותר מ"כדי טבילה" מוכח שדעת הרמב"ם כדעת הגאונים.

35. אמנם המנחת כהן (מאמר א פ"ט) כתב, שרבנו יונה סובר כר"ת, והרי הוא סובר שסוף זמן מנחה בשקיעה! אלא שלפנינו, ע"פ מה שכתב באגרת התשובה (אות נ): "אסור להדליק או לעשות כל מלאכה בערב שבת אחר שקיעת החמה, ונקראת בלשון חכמים בין השמשות",

הכרעת מנהג ארץ ישראל בחישוב השעות הזמניות

לפי דברינו מובן מדוע פסקו השו"ע והרמ"א³⁶ שסוף זמן מנחה לרבנן – בצאת הכוכבים, בהתאם לשיטתם בהל' שבת – כר"ת³⁷.

ולפי זה, למנהג ארץ ישראל וסביבותיה – כגאונים, בין לקולא ובין לחומרא, נראה שאין צורך להחמיר לעניין סוף זמן קריאת שמע כשיטת המגן אברהם. ואם-כן, על-אף שראינו שרוב הפוסקים לא הכריעו במחלוקת המגן אברהם והגר"א לעניין שעות זמניות, וכתבו שמספק יש להחמיר בדאורייתא, נראה שמנהג העולם כשיטת הגאונים בצאת שבת שהיא מדאורייתא, יש בו גם הכרעה לעניין סוף זמן קריאת שמע ותפילה – כשיטת הגר"א³⁸.

סוף זמן מנחה בשעת הדחק

הכרעת הגמרא במחלוקת ר' יהודה וחכמים – "דעבד כמר עבד, ודעבד כמר עבד"³⁹. אמנם כתבו הפוסקים שיש להיזהר שלא יהיו תרתי דסתרי, ואם התפלל מנחה אחר פלג המנחה לא יתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים. וכתב המחבר⁴⁰ שבמקומו נהגו להתפלל מנחה עד הלילה, והרמ"א כתב שבמקומו נהגו עד פלג המנחה, ובדיעבד או בשעת הדחק אפשר להתפלל עד צאת הכוכבים.

נראה שאדרכה, רבנו יונה סובר דווקא כשיטת הגאונים – שבין השמשות מתחיל מייד עם שקיעת החמה, וצ"ע.

36. או"ח רלג

37. עיין או"ח רסא

38. על תקפו של מנהג זה עיין בציץ אליעזר חלק יז סי' סב, שהאריך לבאר שיש בו כוח להכריע לקולא אף בדאורייתא. והביא שם מעשה בעניין זה על הגרי"ח זוננפלד: "פעם אחת נפטר בירושלים אחד מזקני הרבנים שעלו מחו"ל, תלמיד חכם גדול וירא שמים, היה זה שבת בבוקר, לפנות ערב פנתה הרבנית לכיתו של ר' חיים וביקשה אותו, היות ובעלה הרב החמיר על עצמו כל ימיו לפי שיטת ר"ת, לכן היא מבקשת שיתן הוראה, כנשיא ה"חברא קדישא", שלא יתחילו להתעסק במת עד שיגיע הזמן לפי שיטת ר"ת, ר' חיים ענה לה, כי בירושלים הוכרעה ההלכה אחת ולתמיד כפי שיטת הגאונים. כל יחיד רשאי כמובן להחמיר על עצמו, אך בציבור ובפומבי לא ייעשה שום דבר המשנה את המנהג הקיים. תוך כדי דיבור נכנס גבאי ה"חברא קדישא" וסיפר לר' חיים כי נפטר עוד יהודי מחשובי העיר... הרבנית האלמנה שעמדה עדיין בבית, כאשר שמעה את השיחה, אמרה לר' חיים, שהואיל וכפי שהיא מבינה ישנו עוד נפטר בעיר, הרי ניתן בקלות לסדר שיטפלו קודם בנפטר השני, וממילא כבר יעבור הזמן והכל יבוא על מקומו בשלום. ר' חיים ענה לה, כי הואיל ובעלה נפטר לפני הנפטר השני, הרי לפי מנהגי ירושלים יש להתעסק בו קודם. ר' חיים אמר לאלמנה דברי ניחומים ובייחוד על בעלה הנפטר שהחמיר על עצמו, אך הסביר לה כי הבעיה עקרונית ומהותית מאד, והוא לא יכול להורות דבר שיש בו פגיעה במנהגי ירושלים שיסודתם בהררי קודש".

39. ברכות כז ע"א

40. או"ח רלג

דעת המשנה ברורה

על דברי הרמ"א הללו כתב המשנה ברורה:

לאו דוקא, דערך רבע שעה קודם צאת הכוכבים בודאי בין השמשות הוא לכו"ע, ואין להתפלל באותו זמן, אלא רוצה לומר סמוך לזה, וכן איתא בדרכי משה. ודע, שאף שמהמחבר והרמ"א משמע, דלדין שנוהגים להתפלל אחר צאת הכוכבים, מותר להתפלל מנחה אפילו אחר שקיעה עד סמוך לצאת הכוכבים, יש פוסקים רבים שחולקים בזה, ודעתם שתפילת המנחה הוא רק קודם שקיעת החמה. ולכן לכתחילה צריך כל אדם להיזהר להתפלל קודם שקיעת החמה דוקא ובדיעבד יוכל לסמוך על דעת המקילים להתפלל אחר שקיעה עד רבע שעה קודם צאת הכוכבים אכן אם נראו כבר כוכבים כבר עבר זמן מנחה בודאי, דזהו סימן ללילה.

המשנה ברורה מכריע שלא כדעת הרמ"א המתיר להתפלל מנחה עד צאת הכוכבים, אלא כדעת הגאונים, כפי שהזכרנו לעיל, שזמן מנחה הוא עד השקיעה בלבד. אמנם בדיעבד הקל הרמ"א כדעת הראשונים הסוברים שסוף זמן מנחה בצאת הכוכבים, אך סייג את דבריהם בעובדה – שכבר בבין השמשות הוא ספק צאת הכוכבים, ואסור לאדם להכניס עצמו לספק ועליו לגמור תפילתו⁴¹ קודם בין השמשות.

השוואת דעת המשנה ברורה להלכות שבת

לכאורה היה נראה מדברי המשנה ברורה – שבדיעבד ניתן לסמוך על דעת הראשונים האומרים שסוף זמן מנחה הוא בצאת הכוכבים – שמי שלא התפלל מנחה יכול להתפלל עד זמן של הילוך $\frac{3}{4}$ מיל אחר השקיעה, שאז מתחיל בין השמשות לפי ר"ת. ואף שבין השמשות לפי שיטת הגאונים מתחיל מיד אחר השקיעה, אינו צריך לחשוש לדעתם, והחשש לדבריהם אינו נכנס לגדר ספק.

אמנם דברי המשנה ברורה הללו תלויים הם בשיטתו, כפי שכתב בבאור הלכה בהלכות שבת⁴², שלעניין זמן כניסת שבת אין להקל כשיטת ר"ת, אלא צריך להחמיר כגאונים הסוברים שמיד אחר שקיעת החמה מתחיל בין השמשות. וכתב שם, שלעניין זמן צאת השבת אין צורך להחמיר כר"ת, אלא ברגע שנראים שלושה כוכבים ניתן לעשות מלאכה.

מדברי המשנה ברורה שם נראה שלא הקל בצאת שבת לגמרי כשיטת הגאונים – שמיד אחר השקיעה מתחיל בין השמשות, וא"כ בכדי מהלך $\frac{3}{4}$ מיל לאחר מכן זהו צאת הכוכבים – אלא חייב לחכות עד שיראו בפועל ג' כוכבים.

41. כמו שכתב שם: "דהיינו שיגמור תפילתו בעוד...".

42. רסא ד"ה שהוא

שיטה זו במקורה היא שיטת ה"מנחת כהן" במאמרו על בין השמשות, בו הוקשה לו על שיטת ר"ת – שאין היא תואמת את המציאות, שכן החושך מקדים לכדי הילוך ד' מיל מהשקיעה, אך גם הוקשה לו על שיטת הגאונים – שכן בכדי הילוך $\frac{3}{4}$ מיל אחר השקיעה עדיין לא נראים כוכבים ואור יום גמור הוא. על-כן הכריע ה"מנחת כהן" כשיטת ביניים – שאמנם בין השמשות אינו סמוך לשקיעה, והוא מתחיל כ – $\frac{3}{4}$ מיל קודם היראות הכוכבים בפועל – בכל מקום ומקום לפי האופק שלו.

גם לגבי תפילת המנחה, נראה שדעת המשנה ברורה כדעת ה"מנחת כהן", מכך שהזכיר רק את הסימן של ג' כוכבים, ולא את השיעור של הילוך ד' מיל (או $\frac{3}{4}$ מיל עד בין השמשות). וכגאונים ודאי שלא סבר, שכן התיר בדיעבד להתפלל אחר שקיעה.

דעת המנחת כהן באופק ארץ ישראל

דברי המשנה ברורה נכתבו באירופה, שם הדמדומים מתארכים. אמנם באופק ארץ ישראל (כ-30 מעלות רוחב של כדור הארץ) משך הדמדומים, עד שנראים ג' כוכבים, הינו קצר יותר. ישנן שתי שיטות עיקריות להגדרת הכוכבים הבינוניים⁴³ על-פיהם נקבע צאת הכוכבים: האחת – יציאתם של כוכבי השבת הראשונים⁴⁴. זמן זה הוא כשהשמש נמצאת בזווית של 4.8 מעלות מתחת לאופק, ובימי ניסן ותשרי (כשמשך זמן הדמדומים הוא הקצר ביותר) זמן זה הוא 18.6 דקות אחר השקיעה. והשנייה – ראיית ג' כוכבים על-ידי אדם שאינו מומחה. זמן הוא כשהשמש נמצאת בזווית של 6 מעלות מתחת לאופק (בערך), ובימי ניסן ותשרי זמן זה הוא כ-25 דקות אחר השקיעה⁴⁵.

בנוסף לכך קיימת מחלוקת נוספת לגבי משך זמן הילוך מיל. יש אומרים ששיעור זה הוא 18 דקות⁴⁶, ויש אומרים ששיעור זה הוא 24 דקות⁴⁷ ⁴⁸. לפי זה שיעור הילוך $\frac{3}{4}$ מיל הוא 13.5 דקות או 18 דקות.

השיטה האומרת שהילוך $\frac{3}{4}$ מיל הוא 18 דקות, תואמת בדיוק את שיטת הגאונים – שבין השמשות מתחיל מייד אחרי השקיעה ומייד אחריו חל צאת

43. עיין שבת לה ע"ב – "לא כוכבים גדולים הנראים ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראים אלא כלילה, אלא בינוניים".

44. חידושי הר"ה"ה לז ע"ב

45. עיין 'בין השמשות' לרב טיקוצ'ינסקי עמ' מט

46. תרומת הדשן סי' א; שו"ע או"ח תנט ב

47. רמב"ם פיה"מ פסחים פ"ד מ"ב

48. קיימת שיטה נוספת, ששיעור הילוך מיל הוא 22.5 דקות, עיין ביאור הגר"א תנט שכתב כן בדעת התוס', עי"ש.

הכוכבים – אם נאמר שג' כוכבים הם ג' כוכבי השֶׁבֶת (המופיעים 18.6 דקות אחר השקיעה). לשיטה זו לא תהיה נפקא־מינה בין דעת הגאונים לבין דעת המנחת כהן באופן ארץ ישראל.

לפי שאר השיטות אם נרצה להתאימן לדעת הגאונים, שבין השמשות מתחיל מייד לאחר השקיעה, נצטרך לומר שישנו הפרש כלשהו בין סוף בין השמשות לצאת הכוכבים. דבר זה סותר לכאורה את דברי הרמב"ם: "משתשקע החמה עד שיראו שלושה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום"⁴⁹.

אפשרות אחרת היא, לומר שדעות אלו יתאימו לדעת המנחת כהן בלבד, ולפי זה אמנם בין השמשות סמוך לצאת הכוכבים, אך אינו סמוך לשקיעת החמה.

סיכום

הרוצה להקל ולסמוך על דעת הלבוש, הגר"א, ובעל התניא, ולקרוא קריאת שמע⁵⁰ עד סוף זמנה לשיטתם, יכול להקל ולסמוך. ואדרבה, זהו עיקר המנהג לפי אופן ארץ ישראל.

עיקר הדין, לפי אופן ארץ ישראל, לסיים את תפילת מנחה לפני השקיעה, ואפילו בדיעבד נראה שאין להתפלל אחר השקיעה – כפי שיטת הגאונים.

גם הרוצים להקל ולסמוך על דברי המשנה ברורה, הפוסק כדעת המנחת כהן, צריכים לדעת, שייטכן שבאופן ארץ ישראל גם הוא מודה לשיטת הגאונים, שאין שום הפרש זמן בין השקיעה לבין השמשות, וגם אם קיים הפרש כזה, ייתכן שהוא קצר מאוד, של מספר דקות מועט.

הסומך על דעת המנחת כהן הנ"ל לעניין תפילת מנחה, צ"ע האם מותר לו להקל כדעת הגר"א לעניין סוף זמן קריאת שמע, ולא יהיו אלה "תרתו דסתרי"⁵¹.

49. שבת פ"ה ה"ד

50. לגבי סוף זמן קריאת שמע צ"ע אם ניתן לצרף את הסברא – שזמן הקימה המקסימלי של בני מלכים השתנה והוא היום אחר ג' שעות.

51. בדעת המנחת כהן עצמו, צ"ל שסובר הוא כ"לבוש" לעניין שעות זמניות, וכן הוא כותב בספרו, שכן אם נחשב את השעות הזמניות מעלות השחר עד צאת הכוכבים שלו, בחצות היום השמש לא תהיה במרכז השמים, שכן הזמן מעלות השחר עד נץ החמה הוא מהלך ד' מיל, וזמן זה אינו שווה לזמן שבין השקיעה להראות ג' כוכבים בפועל בכל מקום.